

Статті

Олександра ДІДУЛА

СПІВВІДНОШЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ КОДІВ У РІЗНИХ МОВАХ ТА КУЛЬТУРАХ

Oleksandra DIDULA. On Correlation of Semantic Codes in Different Languages and Cultures.

Паремія – видове позначення малих жанрів афористичного спрямування (зокрема, прислів'я та приказки). Відкриті для запозичення різних сфер людського життя; різних культур; крізь віки вони доповнювалися новими формами, темами, художніми засобами, видозмінювалися.

Стаття на порівняльному матеріалі малих жанрів усної словесності ілюструє народне розуміння певних понять чи думок, що виражені фразами у різних мовах та культурах. Мудрість народна безіменна, тобто анонімна або колективна, варіантна; дає широке поле для імпровізації. Праця є спробою обґрунтування поняття національної мовної картини світу, вияснення функції мови та народної мудрості в її формуванні, розуміння глибини поняття символу, різних його трактувань.

Історичний розвиток націй є складним і довготривалим процесом, пов'язаним із географічним розташуванням того чи іншого народу на карті світу, міграційними хвилями, міжетнічними зв'язками та впливами, культурно-світоглядною взаємодією та ще багатьма факторами, кожен з яких відіграв важливу роль при зародженні, виникненні, формуванні та розвитку етнічних спільнот.

Серед найвагоміших факторів впливу виділяють мову, як чинник, тісно пов'язаний з територіальним розміщенням, історією та етнографією, природою. З цього огляду мова трактується як семіотична система, що фіксує усі знання та погляди народу, зміни, які відбуваються у процесі його становлення та формування. Мова є засобом, за допомогою якого твориться та функціонує усна народна творчість.

Кожен народ, кожна нація завдяки мові має свій неповторний характер, своє національне обличчя, етнопсихологічне мислення, свою систему поглядів та уявлень, свою творчість, складну граматику.

В.Кассіер вважав, що основна різниця між мовами полягає не у відмінності звуків, а в різниці "світобачень"¹. О.Потебня зазначав, що відмінною рисою мов є глибоко відмінні системи прийомів мислення². Український письменник Григорій Тютюнник писав, що найвищою наукою життя є творчість народна.

Народна мудрість трактується як вища колективна пам'ять, що несе в собі правила, норми, настанови, що визначають поведінку і вчинки людини в тій чи іншій ситуації. При цьому "народна мудрість в історичному суспільстві була соціально зорієнтованою на збереження естетичних структур народного досвіду, в тому числі і фольклору"³.

В усній народній творчості, як правило, знаходили відображення і великі історичні події, і високі національні ідеї. Сутність побутової функції народної творчості полягає в тому, що вона культивує теми, які не знайшли свого відображення в мистецтві чи науці.

Усна народна словесність існувала ще задовго до виникнення писемності. Проходячи крізь віки,

¹Cassirer Ernst. Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil. Die Sprache.– Berlin, 1923.– P. 187 (За кн.: Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму).– Львів: Літопис, 2002.– С. 106).

²Потебня А.А. Основы поэтики // Хрестоматия по истории русского языкознания.– Москва, 1973.– С. 238.

³Бычко А.К. Народна мудрість Руси (аналіз філософа).– К.: Вища Школа, 1988.

вона повільно, відбираючи найгеніальніші думки, ідеї поповнювала свою спадщину, щоб передати її наступним поколінням. “Давня істина”, зазвичай, губить своє джерело, автора, і поширюється між масами, варіюється, переосмислюється, бо проста за формою. Мораль кожної перлини народної мудрості можна розвинути до цілого твору чи повчальної розповіді. Як зауважив американський лінгвіст Ч.Хоккет, однією з важливих властивостей мови є сигналізувати про віддалені в часі та просторі події. Він назвав це явище “перемістимістю”. Ця дивовижна особливість мови дозволяє їй не тільки акумулювати у собі весь досвід попередніх поколінь, але й передавати його у стиснутій та концентрованій формі кожному новому членові людського суспільства.

Прислів'я та приказки, взяті з різних джерел народної словесності на основі спостережень над навколишнім життям, зазвичай, є влучними висловами, лаконічними думками; увібравши світогляд та досвід народу, становлять вагомий пласт народної філософії – скарбницю мудрості.

Незважаючи на стислість форми, малі жанри (паремії) – явище багатоаспектне, їх вивчення ведеться під різними кутами зору. Маловивченою та дуже цікавою є проблема полісемантичності значень, міжнаціональних запозичень та впливів. Наприклад, вислів “підсунути свиню” походить з часів історичних зв'язків українців із євреями та мусульманами, яким Коран забороняє їсти свинину, – їм підсували свиняче м'ясо, щоб з них насміятися.

За словами Ж.Дерріди “тлумачення є не тільки смисловим розширенням тексту: воно вростає у текст і змінює його смислові обриси”, перероджуючи його⁴. Так, скажімо, важко збагнути весь підтекст одного єврейського прислів'я “Кінь об'їздив увесь світ і вертається до свого стійла тим самим конем”, не знаючи, що єврейське “ферд” означає не лише “кінь”, а й “дурень”. Отже, сенс тут такий, що дурень, об'їздивши весь світ, залишається й надалі дурнем. Або візьмі-

мо приказку: “Сховай руки на суботу”. Юдаїзм забороняє виконувати будь-яку роботу в суботу. Вислів несе з собою думку – “нічого не робити”. Крім того, має й інше значення – “Не лизь у бійку”. Значення багатьох прислів'їв мотивується образами, символами, що ґрунтуються на специфічних національних реаліях. Кожен народ виробив свою систему символів, понять, образів та їх значень для культури, які й вирізняють одні нації з-поміж інших. Немає адекватного перекладу, як і немає адекватного розуміння одного і того ж поняття. “Різні мовні системи є не лише різними системами мовного кодування, позначення, номінації тих самих позамовних реалій різними “етикетками”, але й різними системами культурного кодування, різними способами та напрямками сенсоутворення та організації сенсів, різними системами сегментування та осмислювання світу”⁵.

На противагу своєрідної однобічності певної мови, множинність мов сприяє збагаченню знань шляхом множинності способів бачення і надає можливості переоцінки, осмислення часткового знання як єдиноможливого. На думку Р.Кіся “Кожна людина подумки поміщає себе як об'єкт всередині свого символічного середовища. А це і є притаманна комунікативному середовищу картина світу, що формується за допомогою вербальних та інших семіотичних засобів, з допомогою символічної трансформації досвіду групи”⁶.

І в період палеоліту, і в будь-яку іншу з епох, – пише В.Н.Топоров, – людина володіла вмінням перетворювати навколишні реалії у символи і будувати з них свій світ символів. Сутність мови, як писав відомий англійський філософ Б.Рассел, – полягає не у використанні якого-небудь способу комунікації, а у використанні фіксованих асоціацій – тобто у тому, що все реальне, чуттєве промовлене слово, намальована картина, жест можуть викликати уявлення про де що інше. Коли це стається, то чуттєве може бути назване “знаком” чи “символом”, а те, що твориться уявою – значенням.

⁴Цит. за: Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність... – С. 297.

⁵Там само.

⁶Там само. – С. 51.

Цитуючи Е.Панова, світ мовних символів певною мірою не залежний від світу реальних речей⁷. Вже саме слово “символ” походить від грецького *symbolon*, що означає знак, гостьова табличка – глиняний черепок, який розламувався надвое між господарем та гостем як знак довіри, дружби. Ламався навпіл, тому отримував своє право на існування і водночас був частинкою цілого. Символічний образ живе у багатьох вимірах свого буття, бо дозволяє безліч трактувань і лише наближається до позначуваної ідеї.

Ми кажемо “здоровий як бик”, німець – “глухий як бик”. “Йому це пасує як волів сідло”, – говорять в Німеччині, у нас – “...як корові сідло”. “Стоїть як віл перед горою” синонімічне російському “витріщився як баран на нові ворота”. “Захотів віл зайця обігнати” – говорять німці, у нас – “дай Боже нашому теляті вовка упіймати”. А то й простіше: “обходи волів десятими дорогами, а з дурнями краще взагалі не знайся”. Російською “гонять собак”, чеською “*pást mravence*”.

Різні мови по-різному осмислюють довкілля, дають йому різну оцінку, різну перспективу бачення “тих самих” фрагментів дійсності, а не лише по-різному номінують одні і ті ж об’єкти, процеси чи властивості. Англійською нероби носять листя в ліс (*to carry leaves in to the wood*) чи возять вугілля в Ньюкасл – центр вугільної промисловості (*to carry leaves to Newcastle*), а італійці возять вугілля в Леньяно, місто поблизу Мілану, де видобувають паливо (*portale cavoli a Legnaia*). Німецькі ледацюги носять воду в колодязь (*Wasser in den Brunnen tragen*) чи навіть в море (*Water in de See tragen*). У море носять й італійці, іспанці, французи. Одним з улюблених занять є носіння дров у ліс. Давні греки носили сов у Афіни.

Смисли, символи прямо пов’язані із дослідженням менталітету. Українська народна словесність багата цілою низкою прислів’їв та приказок, що відображають національний колорит нашого народу. До прикладу: Іван плахту носить, а Настя

булаву; Козацькому роду нема переводу; Язык до Києва заведе; Козак з бідою, як риба з водою; На городі бузина, а в Києві дядько та інше.

Основа кожної культури зіткана не з поверхневих значень, а з павутини сенсів, які не просто підлягають розумінню та інтерпретації, але й переживаються, посідають ціннісну значущість. Упродовж віків в українців сформувалась ціла система символів: голуб став символом миру, лелека – щастя, сич – нещастя, крук – смерті, орел – влади, яструб – хижості. І в прислів’ї, і в приказці: лисиця – хитра, заєць – боягузливий, вовк – дурень, медвідь – сильний і неповороткий. Щоби зрозуміти окремі вислови: “гарбуза піднести”, “горшки побити”, “скакати в гречку”, – треба знати українські народні звичаї.

Моряк дивиться на світ ніби з верхівки щогли; мисливець іде до мети звіриними стежками, крізь лісові зарослі; для землероба світ залишається чіткою лінією горизонту, в межах якого поля й сади живуть своїм блаженним життям. Усі ці найдавніші види людської діяльності зафіксовані мовою у пареміях, які допомагають побачити уже не існуючі й забуті ландшафти, знаряддя праці, суспільні відносини, звичаї та вірування.

У багатьох народів “підколотна” змія є отождошенням підлості й підступності, зради. Для євреїв змія була символом мудрості – як сова для афінян. Для нас муравель – працелюбність та витривалість. Індійцям впала у вічі його слабкість: у нього сили як у муравля (про слабого).

Російською “кіт у мішку” – це те ж, що англійською та німецькою “заєць у мішку”. Російською “біла ворона” перекладається на французьку як “білий вовк” чи “білий дрізд”, а німецькою як “плямиста собака”.

Російською горобець у перекладі з чеської стане польовою пташкою. Ми ділимо шкіру невбитого медведя, англійці в цьому ж випадку варять рибу, не піймавши її на гачок.

У жодній культурі немає предметів, засобів, витворів людської життєдіяльності, видозмінених та втягнених у соціокультурний простір,

⁷Панов Е. Знаки. Символы. Языки.– Москва: Знание, 1893.

що не були б залучені в процес наділення їх смислами⁸.

Сам спосіб інтерпретації чи тлумачення нібито подібних об'єктів є не тільки різним "приписуванням" уявлень, але й наданням однакового уявлення різного смислу. Такий психокультурний феномен пояснюється різною шкалою вартостей, різним історичним досвідом нації, відмінним наповненням понять чи реалій асоціаціями.

Скажімо, береза в уяві давніх індійців вважалась символом милосердя, любові до людей, а для росіян – є символом патріотизму, з нею порівнюють струнку й красиву жінку. Англіїці, мігруючи в Австралію чи країни Східної Азії брали з собою розсаду маленької весняної квітки - первоцвіту чи примули, висаджували по-під вікнами дому, як українці соняхи, мальви і калину. Для мешканців Канади "березою" мислиться клен, який змальовано на національному прапорі.

Слов'яни – зокрема, росіяни, білоруси, українці – бачать зайця, зазвичай, лякливим й поспішаючим. У Тибеті, Непалі, Монголії заєць – тварина шанована й поважна – символ мудрості. В японців та африканських негрів він є символом розуму й здогадливості. Таким виступає заєць не лише у пареміях, а й у великих жанрах.

У самому слові закладено одну із найважливіших функцій культури – функцію колективного програмування свідомості. Навіть за наявності еквівалента в інших мовах окремі слова є національними символами, які мають особливе значення для етносу, наприклад: орел, сокіл, віл, лебідь, корова, зозуля. Відповідні слова можуть ставати в кожній мові символом різного значеннєвого потенціалу. "Словесна символіка – є одним з важливих чинників творення картини світу"⁹.

"Живемо у світі символів, а світ символів живе у нас"¹⁰ – вважає В.Гаврись. Символ справді є дуже широкою естетичною категорією, ним може виступати і слово, і ціле речення, пейзаж чи художня деталь, літературний герой, явище приро-

ди, традиційний образ та інше. Відомо, що майже кожне слово як мовний знак символізує те чи інше явище дійсності. О.О.Потебня зазначав, що символізм від самого початку відрізняє людське мовлення від звуків тварин та вигуків¹¹. Поняття символічного образу пронизує всі існуючі науки, що виникають і розвиваються для впорядкування хаосу, який оточує людину.

"Завдяки мові мисляча душа моя пов'язана з душею першої, а можливо й останньої людини на Землі; мова – це печать нашого розуму, завдяки якій розум набуває видимої форми і передається з покоління в покоління", – відзначав німецький історик культури Г.Гердер¹².

Формування усної словесності відбувалось у мові, але обумовлювалось зовнішніми фактами: історичними, етнографічними, фольклорними. Проте як би ми не розмежовували мовознавчі, етнографічні, культурологічні чи інші науки, в них завжди буде семіотична основа.

Давньогрецький філософ Луцій Сенека писав: "Вічного немає нічого, та й довговічного теж небагато", або Гераклід Ефеський: "Все рухається і ніщо не стоїть на місці". Літературні жанри динамічні, а прислів'я та приказки, етимологія яких виводиться від слова "притча" із значенням "приткати, приточити до слова" сягає літописних часів, особливо активні в своєму розвитку. Разом із носіями мов вони мігрують, приживаються в чужих культурах, видозмінюються, уподібнюються до місцевих, вносять свій культурний колорит у них. Застарілі знаки, символи, терміни відходять у пасив, щоб народилися нові.

Це найглибші слова, розташовані безпомилково в реченні, мовлені незвичайно і для найкращих (невідом. автор).

⁸Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність...

⁹Гаврись В.І. Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові. – К.: Рад. Школа, 1971. – С. 31-35.

¹⁰Там само. – С. 7.

¹¹Потебня О.О. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1914. – С. 79.

¹²За кн.: Панов Е. Знаки. Символы. Языки...